

PENTRU O NOUĂ DATARE
A BISERICUȚEI CU PLAN TREFLAT
DE LA NICULIȚEL (JUD. TULCEA)

ERNEST OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU

Iucadrarea cronologică a bisericii cu plan treflat descoperită pe dealul Cetățuia de la Niculițel, ca și a valului învecinat¹ au dat naștere unor disenii controversate în literatura de specialitate.²

Intervenția noastră în această problemă nu se datorază intenției de a lăua partea uneia sau altuia din cercetătorii implicați în polemică. Scopul acestei note este acela de a pune la dispoziția celor interesați o serie de noi elemente care permit o mai bună datare a unui monument de valoare excepțională de la Dunărea de Jos.

Complexul arheologic de pe dealul Cetățuia, interpretat de către Ion Barnea, descoperitorul său, ca fiind un așezământ monastic, a fost datat de către acesta în secolele XI–XII³.

Un rol major în stabilirea acestei cronologii l-au jucat monedele descoperite în jurul bisericii, într-un bordei incendiat, săpat în panta interioară a valului și într-un morărt amenanțat de asemenea în val⁴. Din capul locului vrem să arătăm că această datare a fost corectă la vremea respectivă. Ceă mai veche monedă descoperită este un follis anonim el. C, atribuit de M. Thompson⁵ lui Mihail al IV-lea (1034–1041). De asemenea, celelalte opt monede descoperite în bordei și în jurul bisericii au fost corect identificate și atribuite după catalogul lui W. Wroth⁶ (tip. 13, pl. LXX.6) lui Manuel I Comnen (1143–1180).

Cercetătorul Petre Diaconu, reanalizând materialul arheologic în lumina unor noi descoperiri, a propus o datare mai restrânsă a existenței mănăstirii, în a doua jumătate a secolului al XII-lea⁷. Si în cazul acestei monede descoperite au jucat un rol însemnat în datarea bisericii cu plan treflat.

În ultimii ani numismatica bizantină a secolelor XII–XIII a făcut progrese importante, în special după publicarea lucrării lui M. F. Hendy, *Coinage and Money in Byzantine Empire, 1081–1261*. Autorul citat mai sus, a reatribuit o serie întreagă de monede „bizantine” concave, considerate anterior ca fiind emisiuni din timpul domnilor împăraților Ioan al II-lea, Manuel I, Isaac al II-lea și Alexios al III-lea. Deși ele prezintă unele asemănări tipologice cu monedele bizantine și poartă, într-o formă, mai mult sau mai puțin completă, numele împăraților menționați mai sus, aceste emisiuni nu respectă sistemul de mărei de emisie foarte riguros al monetăriei imperiale bizan-

tine din secolul al XII-lea și nici sistemul de greutăți și compoziția aliajului monedelor din această vreme. Monedele respective apar în tezaure însorite de piese emise de împărații de la Niceea, sau de cele ale împăraților din dinastia Comnen Ducas de la Thessalonie, fapt ce permite datarea lor în prima jumătate a secolului al XIII-lea. M. F. Hendy a atribuit aceste monede Imperiului Latin de la Constantinopol, Regatului de la Thessalonie și Imperiului vlaho-bulgar al Asănăștilor⁸.

Avinț posibilitatea să cercetez monedele bizantine din secolele XII - XIV păstrate în colecția Institutului de Arheologie din București⁹, am putut să constată că cele opt monede descoperite în timpul săpăturilor arheologice de la bisericuță cu plan treflet de la Nicuileț (inv. 559, 2-9) atribuite lui Manuel I de către Wroth se încadrează în categoria emisiunilor de mai sus, mai exact în grupa „imitațiilor latine”. Săptă dintre acesta sunt imitații „latine cu modul mic”, Hendy, tip A (p. 198, pl. 29, 1-3), (inv. 559, 2,3,5,6,7,8,9). Cea de a opta are flanul ceva mai mare, fapt pentru care credem că ar putea fi o „imitație latină”. Constantinopol, Hendy, tip A. (p. 191, pl. 25, 6-10) fără a putea avea întreaga certitudine asupra acestei atribuiri. Cele două tipuri de imitații au aceleași reprezentări pe avers și revers, dar diferă în ceea ce privește mărimea flanului. În cazul exemplarelor de dimensiuni mai mici sunt mai mari dintr-o grupă sau alta, diferența se face destul de dificil.

„Imitațiile latine cu modul mic” au fost puse de către M. F. Hendy pe seama unui emitent necunoscut din Imperiul Latin¹⁰, fiind dateate circa 1208-1250/60.¹¹

Recent am propus o nouă atribuire pentru acest tip de monede. Urmărind repartitia geografică a descoperirilor, ca și contextul cronologic în care apar acestea, am ajuns la concluzia că cele mai multe au fost emise probabil în statul Asănăștilor, chiar dacă inițial ele reprezentau tipuri monetare specifice Imperiului Latin de Constantinopol, Regatului Latin de la Thessalonica și lui Theodor I Lascaris¹². Monedele din grupa imitațiilor cu modul mic, în special cele din tipul A, par să alcătuiască majoritatea numărului care a circulat în jumătatea de Est a Balcanilor între 1220-1250/60. Acestea sunt cele mai frecvente monede care apar în descoperirile databile în prima jumătate a secolului al XIII-lea, în zona de la Gurile Dunării¹³.

Nouă atribuire și datare a monedelor descoperite în complexul mănăstiresc de la Nicuileț ne obligă la o redatăre a acestui monument. Chiar dacă monumentul ființează începând cu a doua jumătate a secolului al XII-lea, cum susține P. Diaconu,¹⁴ distrugerea lui s-a produs cîndva în primele decenii ale secolului al XIII-lea, în perioada cînd au circulat monedele aduse în disperație. Personal credem că acest complex și-a avut începutul mai degrabă în primii ani ai secolului al XIII-lea, decît la sfîrșitul secolului anterior. De altfel, în contribuțiile sale P. Diaconu, se referă pe de o parte la viațuirea foarte scurtă din acest loc,¹⁵ iar pe de altă parte la imprejurarea că unele elemente de cultură materială descoperite acolo se datează și în secolul al XIII-lea.¹⁶ Tot spre datarea con-

PL. I.I. FOLLIS ANONIM CLASA C. (MIHAEL IV, 1034-1041)



I. 2. IMITAȚIE LATINĂ CONSTANTINOPOLE, MODUL MARE TIP A?

I. 3-6. IMITAȚII LATINE CU MODUL MIC, TIP A.

PL. I. I. FOLLIS ANONYME CLASSE C (MICHAEL IV; 1034-1041).

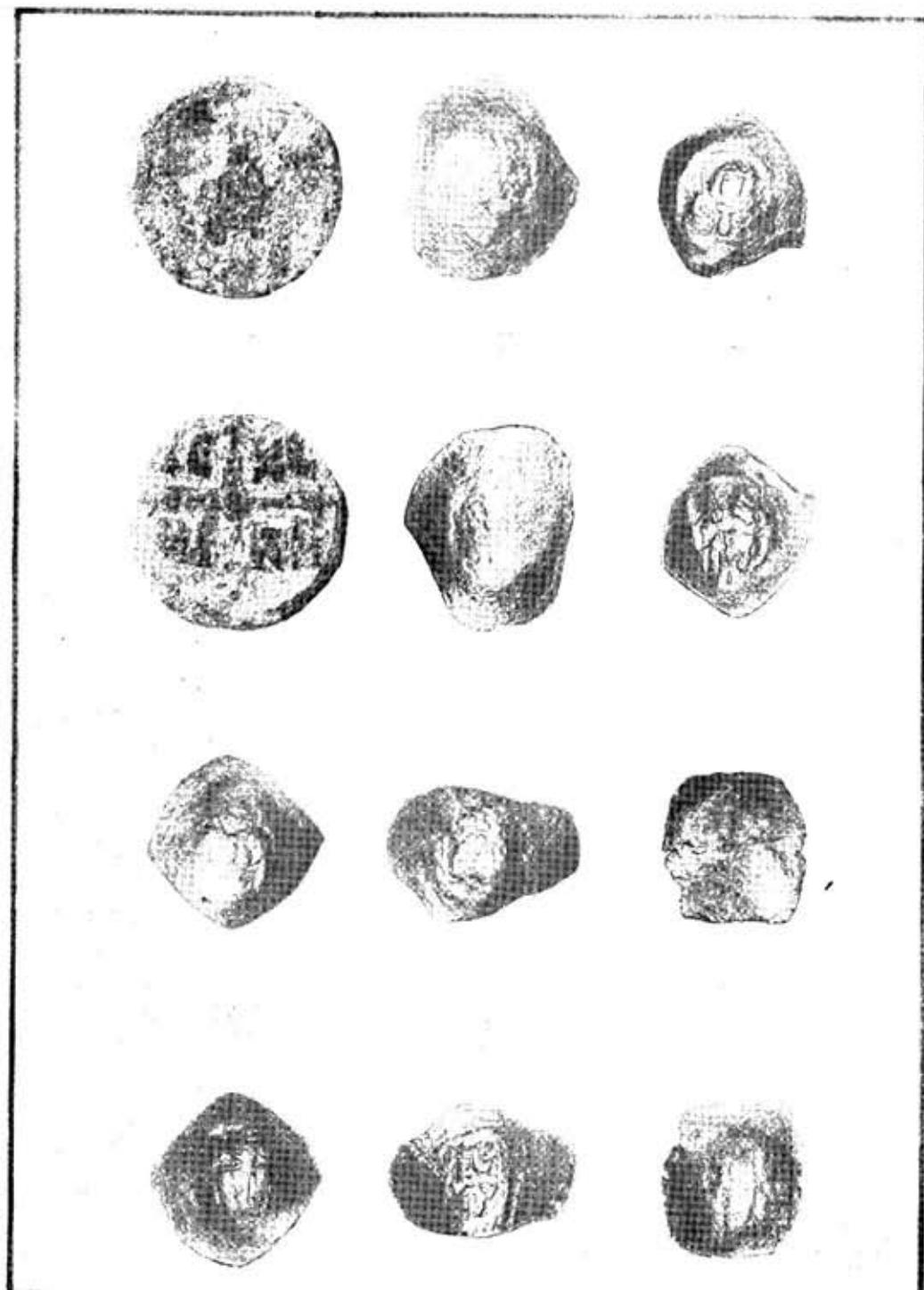
I. 2. IMITATION LATINE À GRAND MODULE, CONSTANTINOPLE, TYPE A?

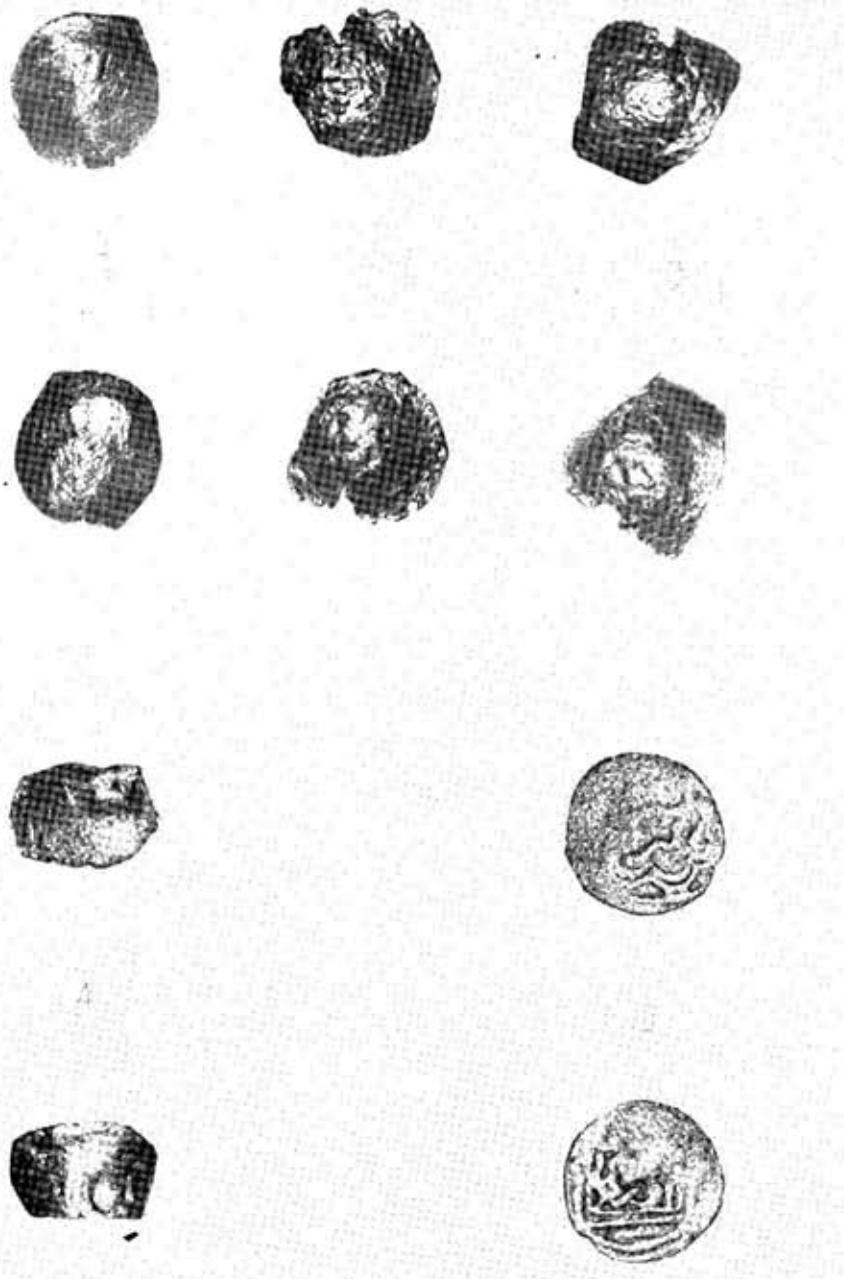
I. 3-6. IMITATIONS «LATINES» AUX PETITS MODULES, TYPE A.

PL. I. I. ANONYMOUS FOLLIS CLASS C (MICHAEL IV, 1034-1041).

I. 2. LATIN IMITATIVE BILLON TRACHY, CONSTANTINOPLE, LARGE MODULE, TYPE A ?.

I. 3-6. „LATIN” IMITATIVE BILLON TRACHAEA, SMALL MODULE, TYPE A.





struirii mănăstirii la începutul secolului al XIII-lea ne îndeamnă și faptul că toate monedele descoperite, cu excepția celei din mormânt, sunt de același fel.

Evenimentul care a dus la distrugerea edificiului este greu de stabilit. El ar putea fi pus în legătură cu una din năvălirile tîrziile ale cumanilor, sau chiar cu invazia mongolă din anul 1241, care a afectat și zona Gurilor Dunării.¹⁷

Urmele din prima jumătate a secolului al XIII-lea nu sunt însă ultimele semne ale activității omenești cunoscute astăzi pe dealul Cetățuia. În colecția Institutului de Arheologie din București se păstrează de asemenea o monedă de bronz din secolul al XIV-lea emisă de Hoarda de Aur, descoperită întimplător, (inv. 687/2).

Prin datarea bisericii cu plan treflat de la Niculițel în primele decenii ale secolului al XIII-lea, ea se încadrează mai firesc în grupul timpurilor de biserici cu o asemenea arhitectură cunoscute în restul Peninsulei Balcanice. În același timp, se micșorează decalajul cronologic dintre monumentul din Nordul Dobrogei și cele similare aflate pe restul teritoriului românesc.¹⁸

Prin redatărea bisericii de la Niculițel, civilizația secolului al XIII-lea, încă puțin cunoscută pe teritoriul Dobrogei, capătă un nou element important. Existența unei mănăstiri în zona Gurilor Dunării în primele decenii ale secolului al XIII-lea dovedește dezvoltarea economică culturală și politică pe care a cunoscut-o această regiune, în ciuda condițiilor mai dificile de după 1204.

CATALOG

Follis anonim cl. C

Thompson, Mihail al IV-lea (1031–1041).

1. AE 6,95 g | 26×16 mm.

M. I Inv. 559/1 Pl. I, 1.

Imitații latine cu modul mare, Constanti-

nopol, tip A

Hendy, p. 191, pl. 25, 6–10.

2. Bill. 1,77 g | 24×20 mm.

Bordei-Val Nord. Inv. 559/4 Pl. I, 2.

Imitații latine cu modul mic, tip A.

Hendy, p. 198, pl. 29, I–3.

3. Bill. 1,60 g | 20×18 mm.

Bordei-Val Nord. Inv. 559/5 Pl. I, 3.

4. Bill. 1,32 g | 20×20 mm.

Bordei-Val Nord. Inv. 559/3 Pl. I, 4.

5. 1,05 g | 26×16 mm.

Bordei-Val Nord. Inv. 559/7 Pl. I, 5.

6. Bill. 0,85 g | 18×17 mm.

S. II. Inv. 559/2 Pl. I, 6.

7. Bill. 0,85 g | 17 mm.

S. II. Inv. 559/6 Pl. II, 1.

8. Bill. 0,62 g | 17×16 mm.

S. II. Inv. 559/9 Pl. II, 2.

9. Bill. 0,50 g | 17×17 mm.

Bordei-Val Nord. Inv. 559/8 Pl. II, 3.

10. Bill. 0,35 g | 16×15 mm.

S. II. Inv. 559/10 Pl. II, 4.

Hoarda de Aur

11. AE 1,43 g | 17 mm.

Passim. Inv. 687/2 Pl. II, 5.

NOTE

1. Gh. Ștefan și colaboratorii, *SCTV*, 5, 1954, 1–2, p. 185–187 și *SCTV*, 6, 1955, 3–4, p. 737–743; De asemenea I. Barnea, *DID*, III, p. 238–242.

2. P. Diaconu, *SCTV*, 23, 1972, 2, p. 307–319 și *SCTV*, 26, 1975, 1, p. 101–106; de asemenea I. Barnea, *SCTV*, 24, 1973, 2, p. 311–315.

PL. II, 1–4. IMITAȚII LATINE CU MODUL MIC, TIP A.

PL. II, 5. MONEDĂ DE BRONZ A HOARDEI DE AUR (SEC. XIII–XIV).

PL. II, 1–4. „LATIN” IMITATIVE BILLON TRACHAEA, SMALL MODULE, TYPE A.
PL. II, 5. BRONZ COIN OF THE GOLDEN HORDE (XIII–XIVth CENTURIES).

PL. II, 1–4. IMITATIONS «LATINES» AUX PETITS MODULES, TYPE A.

PL. II, 5. MONNAIE EN BRONZE DE L'HORDE D'OR (XIII^e–XIV^e SS.).

3. I. Barnea, *DID*, III, p. 239.
4. Gh. Stefan și colab., *SCIV*, 6, 1955, 3-4, p. 737 și I. Barnea, loc. cit.
5. M. Thompson, *Athenian Agenda*, II, Coins, Princeton-New Jersey, 1954.
6. W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, II, London, 1908.
7. P. Diaconu, *SCIV*, 23, 1972, 2, p. 314.
8. M. F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire*, 1081-1261, Dumbarton Oaks Studies, 12, 1969, p. 191-226.
Deși nu toate atribuirile lui Hendy pot fi acceptate, multe din ele facând deja obiectul unor critici, de multe ori întemeiate, totuși ideile sale au făcut o mare bresă în sistemul tradițional de înțelegere a monetării bizantine tîrziu și au deschis noi căi de cercetare. Între lucrările mai importante care au pus în discuție unele din atribuirile lui Hendy cităm:
D. M. Metcalf, *N. Cirea*, November, 1973, p. 41-41 și N.C., 13, 1973, 144-172.
J. Touratsoglou, *Balk. St.*, 14, 1973, p. 131-166 și *Arch. Delt.*, 28, 1973, p. 64-70.
Problema atribuirii unor emisiuni de tip imitativ a fost abordată și de către noi în comunicarea *Unele aspecte ale circulației*
9. monedelor în zona Gurilor Dunării în secolele XII-XIII și problema atribuirii unor emisiuni de tip „imitativ”. Sesiunea științifică a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie-Constanța, octombrie, 1978. Cu acest prilej am propus o atribuire mai nuantată pentru „imitațiile bulgare” și cele „latine”, Constantinopol, tip D. U. De asemenea am propus o nouă atribuire pentru „imitațiile latine cu modul mic”.
10. Multumim și pe această cale cercetătorilor C. Preda și Gh. Poenaru Borda pentru amabilitatea de a ne să permis cercetarea și publicarea unor monede aflate în colecția Institutului de Arheologie.
11. M. F. Hendy, *Coinage*, p. 210-213.
12. ibidem, p. 213. Pentru datare cf. și J. Touratsoglou, *Balk. St.*, p. 162.
13. E. Oberländer-Târnoveanu, *Unele aspecte ale circulației monetare*.
14. idem.
15. P. Diaconu, *SCIV*, 23, 1972, 2, p. 314.
16. idem.
17. A. Decei, *RRH*, 12, 1973, 1, p. 101-121.
18. Despre analogiile bisericuței cu plan trifoliat de la Niculitel en monumente de același tip din Balcani și restul României, cf. I. Barnea, *DID*, III, p. 242, în special notele 79-83.

POUR UNE NOUVELLE DATATION DE L'ÉGLISE AU PLAN TRÉFLÉ DE
NICULITEL (DÉP. DE TULCEA)
(Résumé)

Dans la lumière des dernières recherches de la numismatique byzantine, l'auteur discute l'attribution des 19 monnaies qui ont servi pour la datation de l'église découverte sur la colline Cetățuia (com. de Niculitel), généralement considérée étant une monastère du XI^e-XII^e ss.

Les monnaies sont: une follis anonyme classe C (pl. I, 1), attribué par M. Thompson à l'empereur Michel IV (1034-1041) et neuf monnaies concaves en billon (stamenai) qui ont été attribuées par Wroth à Manuel I Comnène (1143-1180) (pl. II, 2-6 et pl. III, 1-4).

Sept de ces dernières constituent une petite trouvaille dans une hutte incendiée et les deux autres ont été découvertes parmi les ruines de la monastère.

Réellement ces monnaies n'appartiennent pas à Manuel I Comnène comme on pensait autrefois, mais elles sont des imitations « latines »

aux petits modules type A, attribuées par M. F. Hendy à un atelier inconnu de l'Empire Latin de Constantinople.

Cette situation nous oblige à dater l'église tréflé de Niculitel dans la première moitié du XIII^e ss. (les monnaies sont datées entre 1208-1250/60). La destruction a été probablement déterminée par une des invasions tardives des Cumans, ou plutôt par la terrible invasion mongole de 1231.

Dans le même lieu a été également découverte aussi une monnaie en bronze frappée par l'Horde d'Or aux XIII-XIV ss, ce qui prouve que la vie a été réprise plus tard sur la colline Cetățuia. Par la rédatation de l'église tréflé de Niculitel dans la première moitié du XIII^e s., nos connaissances sur la vie économique, sociale et culturelle de la Dobroudja de cette période (généralement mal connue) deviennent plus riches.

FOR A NEW DATING OF THE CHURCH WITH TREFOIL PLAN FROM
NICULITEL (TULCEA COUNTY)

In the light of the recent progress of the Byzantine numismatics, the author discusses here the bronze and billon coins which determined the dating of the little church discov-

ered during the excavations from the Cetățuia Hill, Niculitel commune, considered a monastery from the 11th-12th centuries.

The coins are as follow: an anonymous follis class C, (pl. I, 1), attributed by M. Thompson to the emperor Michael IV (1034-1041), and nine small concave billon trachaea (stamena), seven forming a hoard discovered in a burnt hut, and two found among the ruins of the monastery attributed by Wroth (ii, pl. LXX, 6) at the time of Manuel I Comnen (1143-1180), pl. I, 2-6, II, 1-4).

In fact the later ones are latin imitative small module, type A billon trachaea, recently attributed by M. F. Hendy to an unknown issuer from the Eastern Latin Empire (c. 1208-1250/60).

Therefore we must date the little church of the Cetățuia Hill later, in the first half of 13th century. Its destruction was probably caused by a late invasion of the Cumans or by the strong Tartarian invasion from 1241.

In the same place there was also found a bronze coin of the Golden Hoard from the 13th-14th centuries, thus proving the continuity of the habitation on the Cetățuia Hill for a certain period.

By the redating of the church with trefoil plan from Niculitel in the first half of the 13th century our knowledge on the economical, social and cultural life of this period in Dobrudja is considerably enriched.